

RECENZJE

KATARZYNA SIEWERT-KOWALKOWSKA*

UNIwersytet Kazimierza Wielkiego w Bydgoszczy

Gerd Hentschel, Jolanta Tambor, István Fekete,
Das Schlesische und seine Sprecher. Etablierung in der Gesellschaft, Attitüden, Vitalität der Germanismen |
Śląski lekt i jego użytkownicy. Rozpowszechnienie, postawy społeczne wobec śląszczyzny, żywotność germanizmów w lekcie śląskim

PETER LANG GMBH, INTERNATIONALER VERLAG DER WISSENSCHAFTEN, BERLIN 2022, S. 344

doi: <https://doi.org/10.31286/JP.00316>

Śląsk to wielokulturowy obszar pogranicza o niezwykle skomplikowanej historii, który w ciągu wieków nieustannie zmieniał swoje granice, podlegając czeskim, niemieckim oraz polskim wpływom politycznym, językowym i kulturowym. Zawikłana sytuacja polityczna, położenie geograficzne i związane z nim bogactwa naturalne, które sprawiły, że Śląsk stał się centrum przemysłowym, a także trudne stosunki społeczno-narodowe wynikające z relacji z wielokulturową ludnością napływową przyczyniły się do ukształtowania charakterystycznej dla tego regionu kultury śląskiej. Jej istotnym przejawem jest silne poczucie tożsamości etnicznej oraz przywiązanie do gwary, własnego, odrębnego języka, który – jak mówi Zbigniew Rokita (2020: 282) – „jest rdzeniem dzisiejszej śląskości”. Od lat dziewięćdziesiątych ubiegłego wieku obserwuje się ożywione zainteresowanie śląszczyzną. Podjęto też dyskusję na temat podniesienia jej rangi do języka regionalnego, zwłaszcza po uchwaleniu przez Sejm w 2005 roku Ustawy o mniejszościach narodowych i etnicznych oraz o języku regionalnym, na mocy której kaszubszczyźnie przyznano status języka regionalnego. Śląszczyzna, która w czasach częstych zmian terytorialnych stanowiła dla Ślązaków czynnik integrujący i symboliczny wyznacznik ich tożsamości, była postrzegana negatywnie zarówno przez Niemców (zwłaszcza od XIX w.), jak i przez Polaków (po 1945 r., gdy Górny Śląsk znalazł się w granicach państwa polskiego). Niemcy określali śląszczyznę pogardliwie jako *Wasserpolnisch*, czyli „język polski rozwodniony przez język niemiecki” (por. Hentschel 2001: 157). Natomiast u Polaków budziły niechęć germanizmy, czyli niemieckie *ausdrucki* (por. Tambor 2008: 184, 195). Jak twierdzi Jan Miodek (2010: 25), do dziś panuje przekonanie, że śląszczyzna to „może i polszczyzna, ale potwornie zmieniona”.

* ksiewert@ukw.edu.pl; ORCID: 0000-0002-0576-8612

W tym kontekście recenzowana monografia, której głównym celem badawczym jest ustalenie stopnia żywotności germanizmów we współczesnej śląszczyźnie, stanowi ważne studium, i to z czterech powodów. Po pierwsze, dotychczas opublikowano niewiele nowoczesnych badań empirycznych na temat śląszczyzny (Tambor 2008; Czesak 2015; Kocyba 2015). Po drugie, pozycja ta skupia się na gwarze terenów przemysłowych Górnego Śląska, która – jak stwierdza Jolanta Tambor (2008: 77) – była pomijana w badaniach dialektologicznych (rozumianych jako badanie języka mieszkańców wsi). Po trzecie, bliższe przyjrzenie się zagadnieniu żywotności germanizmów 75 lat po zakończeniu II wojny światowej jest istotne zwłaszcza w świetle tezy J. Tambor (2008: 195), że germanizmy w wypowiedziach osób posługujących się gwarą „zanikają prawie zupełnie”. Po czwarte, zamieszczone w książce analizy są pierwszymi reprezentatywnymi socjolingwistycznymi badaniami germanizmów w śląszczyźnie opartymi na metodach statystyki deskryptywnej i analitycznej, uzupełnionych o metody socjobiograficzne, które pozwalają na przedstawienie rzeczywistej żywotności germanizmów i kompleksowego obrazu współczesnych użytkowników śląszczyzny.

Publikacja została przygotowana przez zespół autorów i jest efektem intensywnej współpracy polsko-niemieckiej. Składa się z sześciu rozdziałów oraz aneksu w postaci alfabetycznego wykazu badanych germanizmów, w którym podano frekwencję ich użycia w wartościach statystycznych i rangę frekwencyjną każdego z nich, tj. pozycję danego germanizmu w grupie 687 zbadanych jednostek leksykalnych. Pełna lista germanizmów, wykaz frekwencji, prezentacja uwzględniająca różnice regionalne i spis zawierający komentarz etymologiczny zostały zamieszczone w *Słowniku frekwencyjnym niemieckich zapożyczeń leksykalnych we współczesnym lekcie śląskim*, wydanym tylko w wersji elektronicznej. Całość dopełniają *Literatura*, *Spis tabel* i *Spis wykresów*.

Rozdział 1 wprowadza czytelnika w podjętą tematykę badawczą przez zwięzłe omówienie tła monografii, a także przejrzysty opis przedmiotu i celów badań. Autorzy podkreślają, że swoją uwagę skupiają na lekcie śląskim używanym dziś na Górnym Śląsku. Wskazują, że posługują się terminami *kod językowy* lub *lekt śląski*. Ten ostatni jest określeniem neutralnym, gdyż status śląszczyzny jako dialektu czy języka regionalnego budzi do dziś wiele kontrowersji. W śląszczyźnie można odnaleźć ślady języka niemieckiego, co wynika z jej intensywnych kontaktów z tym językiem, a także z faktu, że Ślązacy aż do II wojny światowej byli dwujęzyczni. Publikacja dotyczy właśnie wpływu języka niemieckiego na mowę Ślązaków, a dokładniej przedmiotem badania zaprezentowanego w monografii są germanizmy rozumiane jako niemieckie zapożyczenia właściwe, czyli leksemy pochodzenia niemieckiego zaadaptowane w śląszczyźnie. Autorzy wyznaczyli sobie trzy cele badawcze. Pierwszym, a zarazem głównym celem jest odpowiedź na pytanie, w jakim stopniu germanizmy są jeszcze żywotne w lekcie śląskim. Drugi to możliwość ustalenia różnic w żywotności germanizmów w poszczególnych subregionach Śląska. Trzeci polega na opracowaniu rzetelnego opisu socjobiograficznego współczesnych użytkowników lektu śląskiego, uwzględniającego takie szczegółowe parametry, jak np. wiek, płeć, poziom wykształcenia, wykonywany zawód, miejsce zamieszkania, preferencje dotyczące używania lektu śląskiego i polszczyzny ogólnej w życiu codziennym, znajomość języka niemieckiego i posługiwanie się nim w różnych sytuacjach komunikacyjnych. Takie podejście metodologiczne i zastosowanie zaawansowanych metod statystycznych pozwala na poczynienie istotnych spostrzeżeń na temat parametrów i zmiennych wpływających pozytywnie

bądź negatywnie na żywotność germanizmów we współczesnej śląszczyźnie. Jak podkreślają autorzy, bez takiego opisu badanie żywotności byłoby powierzchowne.

W rozdziale 2 zaprezentowano metodologię przeprowadzonego badania. Ze względu na brak dostatecznie dużego korpusu śląskich tekstów mówionych, który pozwoliłby zrealizować główny cel badań, autorzy zdecydowali się na wykorzystanie metody subiektywnej częstotliwości, tj. szacunkowej oceny frekwencji używania określonych wyrazów przez użytkowników języka bądź jego odmiany. Choć w dyskursie naukowym określenie „subiektywna” może wywołać negatywne konotacje, to wybór metody subiektywnej częstotliwości jest zdaniem autorów w badaniach śląszczyzny uzasadniony. Metoda ta, opracowana 50 lat temu w Związku Radzieckim i w Polsce, jest w badaniach częstotliwości występowania jednostek językowych równie naukowo uprawniona jak metoda częstotliwości obiektywnej, oparta na analizie korpusu tekstów.

Warunkiem jej poprawnego zastosowania jest dobór dostatecznej liczby respondentów spełniających odpowiednie kryteria społeczne, takie jak wiek, płeć, wykształcenie i śląskie pochodzenie. Do badania wykorzystano kwestionariusz, w którym respondenci odpowiadali na pytanie, jak często stosują dany germanizm w porównaniu z jego odpowiednikiem w polskim języku standardowym. Ankieta została skonstruowana kontrastywnie, tj. badany miał ocenić częstość wyboru jednej z dwóch możliwości (germanizm czy jego ogólnopolski odpowiednik) w rozmowach prowadzonych w lekcje śląskim. Zastosowano siedmiostopniową skalę oceny: (1) „głównie”, (2) „częście”, (3) „jednakowo często”, (4) „rzadziej”, (5) „rzadko”, (6) „nigdy, ale znam”, (7) „nigdy, bo nie znam”. Celem ankiety było ustalenie wpływu standardowego języka polskiego jako języka dominującego na wypieranie germanizmów z lektu śląskiego lub na zmniejszenie frekwencji ich użycia. Materiał stanowiły germanizmy wyekscerpowane z glosariusza do książki *Ślązoki nie gęsi* oraz słownika internetowego *Słownik ślonski*, rejestrujących aktualnie używane wyrazy śląskie. Pominięto przy tym jednostki, które występują zarówno w lekcje śląskim, jak i w polszczyźnie ogólnej, nawet jeśli różnią się one brzmieniem, a także jeśli mają podobne brzmienie, ale różnią się znaczeniem (aby nie wprowadzić w błąd respondentów). Wykluczono ponadto zapożyczenia nazywające rzeczy bądź zjawiska z dziedziny techniki. Testowi poddano łącznie 687 jednostek leksykalnych. O doborze respondentów decydowała ich deklaracja, że używają śląszczyzny na co dzień, przynajmniej w komunikacji w gronie rodziny. Ustalono, że docelowa grupa badawcza będzie liczyć 2000 osób, tak aby ankietowani reprezentowali różny profil socjobiograficzny i aby można było zweryfikować wpływ poszczególnych kryteriów socjobiograficznych na żywotność germanizmów.

W najobszerniejszym rozdziale 3 została najpierw szczegółowo opisana analiza kryteriów socjobiograficznych odnoszących się do ankietowanych użytkowników śląszczyzny. Za pomocą danych liczbowych i procentowych, przejrzyście przedstawionych w tabelach i na wykresach, zaprezentowano profil socjobiograficzny respondentów obejmujący takie parametry, jak miejsce zamieszkania respondentów, stopień używania przez nich lektu śląskiego, wiek, płeć, wykształcenie, wykonywany zawód, a także miejsce zamieszkania i miejsce, w którym spędzili dzieciństwo i się wychowali. Wymienione parametry zostały następnie uwzględnione jako zmienne niezależne w analizach statystycznych dotyczących subiektywnej częstości występowania germanizmów, która zgodnie z terminologią statystyczną stanowiła zmienną

zależną przeprowadzonego badania. Autorzy podkreślają, że monografia jest adresowana nie tylko do językoznawców, ale również do niespecjalistów zainteresowanych Śląskiem i mową śląską, dlatego wyjaśniają niektóre używane terminy statystyczne lub odsyłają czytelnika do literatury przedmiotu. Z zaprezentowanych analiz wynika, że aktualnym miejscem zamieszkania ankietowanych jest siedem subregionów Śląska, których centrami są Katowice, Bytom, Gliwice, Rybnik, Tychy, Wodzisław Śląski i Opole. Po wykluczeniu 133 respondentów, którzy nie spełniali określonych kryteriów, w większości analizy zostały oparte na danych pochodzących od 1964 ankietowanych. Dla niektórych pytań (np. pytanie o znajomość i frekwencję używania języka niemieckiego) liczba ta była mniejsza, ponieważ ankietowani nie udzielili na nie odpowiedzi. Warto podkreślić, że podczas rekrutacji respondentów autorzy zadbali o możliwie równomierną reprezentację obu płci, wszystkich grup wiekowych, poziomów wykształcenia i rodzajów wykonywanych zawodów.

Poza parametrami socjobiograficznymi analizie statystycznej poddano też takie czynniki, jak frekwencja posługiwania się przez respondentów lektem śląskim, językiem niemieckim i polszczyzną ogólną, konteksty używania śląszczyzny, znajomość innych języków, postawy i oczekiwania względem obecności lektu śląskiego w różnych sytuacjach komunikacyjnych i jego ewentualnej kodyfikacji w przyszłości oraz tożsamość respondentów. Podjęto również próbę odpowiedzi na pytanie o możliwe związki między parametrami socjobiograficznymi a konstelacją używanych kodów na Śląsku.

Najkrótszy rozdział 4 prezentuje analizę związku między parametrami socjobiograficznymi a frekwencją używania lektu śląskiego i polszczyzny ogólnej. Do badania interakcji różnych zmiennych niezależnych, a także ich wpływu na zmienną zależną oraz do ich pomiaru, autorzy wykorzystali zaawansowane metody statystyczne. Wyniki analizy częstotliwości używania lektu śląskiego i polszczyzny ogólnej przedstawiono za pomocą drzew wnioskowania warunkowego.

Zasadniczy rozdział 5 dotyczy głównego celu badania – żywotności germanizmów we współczesnej śląszczyźnie (wobec tego wydaje się, że odpowiedniejszym tytułem podrozdziału 5.1 byłaby *Żywotność germanizmów* niż *Rozpowszechnienie germanizmów*). Frekwencję użycia germanizmów, będącą miarą ich żywotności, zmierzono za pomocą metod statystycznych: średniej arytmetycznej, dominanty i mediany, a wyniki zestawiono w tabelach. W dalszej części rozdziału omówiono różnice regionalne w stosowaniu konkretnych germanizmów, wpływ poszczególnych czynników na żywotność germanizmów, a wynik analiz wielowymiarowych pozwalających na zbadanie ich zależności zilustrowano drzewem wnioskowania warunkowego. Za mankament należy uznać brak tłumaczenia niemieckich skrótów umieszczonych w węzłach i na gałęziach wykresu. W tekście rozdziału podane są skróty w języku polskim bez odpowiedników niemieckich, co utrudnia czytelnikowi orientację.

Całość zamyka rozdział 6 stanowiący szczegółowe podsumowanie badań wraz z wnioskami wyłaniającymi się z przeprowadzonych analiz. Odpowiadając na najważniejsze pytanie stanowiące główny cel badawczy monografii, czyli jaki jest stopień żywotności germanizmów we współczesnej śląszczyźnie, autorzy stwierdzają, że spośród 687 germanizmów niemal połowa (45 procent) to jednostki zapomniane lub wykazujące tendencję do zaniku na całym badanym obszarze. Drugą równie liczną grupę, obejmującą prawie 40 procent jednostek leksykalnych, stanowią germanizmy, które w skali ponadregionalnej są nadal żywotne

i powszechnie używane. Natomiast 15 procent analizowanych germanizmów cechuje żywotność i powszechność użycia tylko w poszczególnych regionach.

Warto podkreślić, że recenzowana monografia zawiera tekst w dwóch wersjach językowych: niemieckiej i polskiej. Choć w publikacji nie znajdziemy informacji o tłumaczu, to czytelnik władający oboma językami może dojść do wniosku, że tekst polskojęzyczny stanowi przekład tekstu niemieckojęzycznego. Proces przekładu zdradzają przede wszystkim dosłownie przetłumaczone sformułowania. Za błąd tłumaczeniowy i merytoryczny należy uznać przekład terminu *Hochdeutsch* jako „język wysokoniemiecki” (s. 293 i 294). W językoznawstwie niemieckim *Hochdeutsch* funkcjonuje w dwóch znaczeniach: 1) ‘literacki język niemiecki’, 2) ‘dialekty wysokoniemieckie’, w których dokonała się druga przesuwka spółgłoskowa. W kontekście zjawiska dyglosji, o którym mowa we wskazanej partii tekstu, adekwatnym tłumaczeniem powinno być „literacki język niemiecki”. Warto zarazem zauważyć, że w innym miejscu (s. 211) przekład jest poprawny. Niekiedy tłumaczenie dosłowne prowadzi do tworzenia osobliwie brzmiących zwrotów, usterek gramatycznych czy leksykalnych, np.: „badania śląszczyzny bez wyraźnego czy nawet jakiegokolwiek nakierowania niemieckiego” (s. 303), „początek dla empirycznie solidnych, szeroko zakrojonych badań współczesnej śląszczyzny” (s. 304) czy pleonastyczne „Uściślając jeszcze dokładniej” (s. 171). Poza tym uwagę zwraca niekonsekwencja w przekładzie tytułu monografii: w wersji niemieckojęzycznej jest mowa o śląszczyźnie (*das Schlesische*) bez określenia jej statusu, a w polskojęzycznej w pierwszej części tytułu pojawia się *śląski lekt*, natomiast w drugiej zarówno *śląszczyzna*, jak i *lekt śląski*. Należy przy tym zauważyć, że poprawnym określeniem jest połączenie wyrazowe *lekt śląski*, gdyż przymiotnik *śląski* pełni w nim funkcję przydawki gatunkującej.

Drobne niedoskonałości nie przesłaniają jednak walorów naukowych i poznawczych monografii. To rzetelne i wszechstronne opracowanie stanowi pionierskie przedsięwzięcie, zarówno pod względem metodologicznym, jak i materiałowym, a także ważną pozycję w badaniach nad śląszczyzną, zwłaszcza nad germanizmami we współczesnym lekcie śląskim. Trzeba zarazem podkreślić, że omawiana publikacja może zainteresować nie tylko językoznawców, ale też użytkowników i miłośników śląszczyzny, a dzięki dwóm wersjom językowym z wynikami badań mogą zapoznać się i badacze niemieccy, i polscy.

Bibliografia

- Czesak A. 2015: *Współczesne teksty śląskie na tle procesów językotwórczych i standaryzacyjnych współczesnej Słowiańszczyzny*, Księgarnia Akademicka, Kraków.
- Hentschel G. 2001: *Das Schlesische – eine neue (oder auch nicht neue) slavische Sprache?*, [w:] M. Weber (red.), *Deutschlands Osten – Polens Westen. Vergleichende Studien zur geschichtlichen Landeskunde*, Peter Lang, Frankfurt am Main, s. 149–174.
- Kocyba P. 2015: *Sprachenkampf, Sprachkontakt und Sprachstatus*, Sagner, München.
- Miodek J. 2010: *Psychologiczno-socjologiczny status Śląska i gwar śląskich*, [w:] *W kręgu śląskiej kultury, tradycji i dialektu. Materiały z konferencji z okazji 20. edycji konkursu „Po naszymu, czyli po śląsku”, organizowanego przez senator Marię Pańczyk-Pozdziej i Radio Katowice, 19 października 2010 roku*, oprac. M. Lipińska, Kancelaria Senatu RP, Warszawa, s. 23–28.
- Rokita Z. 2020: *Kajś. Opowieść o Górnym Śląsku*, Wydawnictwo Czarne, Wołowiec.
- Tambor J. 2008: *Mowa Górnoszlązaków oraz ich świadomość językowa i etniczna*, wyd. 2, Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, Katowice.